

Юлія ШИЛЕНКО

головний зберігач фондів Національного музею Тараса Шевченка, Київ

ЖИВОПИСНЕ ПОЛОТНО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА “КАТЕРИНА”: ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ, АТРИБУЦІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

***Анотація.** Висвітлюється історія створення картини Т.Г. Шевченка “Катерина”, її шлях до музейної колекції, а також історія наукового вивчення та дослідження. Особлива увага приділяється останнім дослідженням твору, що були проведені науковцями музею спільно з фахівцями Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Отримані результати дали змогу вперше створити еталонну базу живописних робіт Тараса Шевченка, яка прислужиться науковим співробітникам, дослідникам малярської спадщини Тараса Шевченка в подальшій роботі над творчим доробком митця.*

***Ключові слова:** живопис, картина, колекція, виставка, музей, реставрація, дослідження, ґрунт, фарбовий шар, авторський підпис.*

Картина Тараса Шевченка “Катерина” — найвідоміший художній твір не лише у спадщині художника, а й в українському образотворчому мистецтві — факт очевидний і незаперечний. Написана влітку 1842 р. учнем Імператорської академії мистецтв, вона й досі не розкрила всієї таїни, закладеної в композиційних особливостях, характеристиці персонажів, образних деталях, пейзажі, поєднанні кольорів і фарб. Розгадати її — мрія не одного покоління шевченкознавців, і використання сучасних методів дослідження дасть можливість максимально наблизитися до цієї мети.

Картина “Катерина” для Національного музею Тараса Шевченка — експонат надзвичайної цінності. З неї, власне, й почалося формування найвідомішого зібрання творів і меморіальних речей поета, яке впродовж десятиліть зберігали Григорій Степанович Тарновський, Василь Васильович Тарновський-старший і Василь Васильович Тарновський-молодший. Саме шевченківська колекція родини Тарновських стала основою фондового зібрання Державного музею Т.Г. Шевченка (нині — Національний музей Тараса Шевченка).

“Я намалював Катерину в той час, як вона попросалася з своїм москалицом і вертається в село. У царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, трохи теє...а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга — собачка ще поганенька догоня його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тілько мріє. Отака моя картина”, — так описував Т. Шевченко свій твір у листі від 25 січня 1843 р. до свого знайомого поміщика із Качанівки Григорія Тарновського, для картинної галереї якого він й написав це полотно. З листа довідуємося, що художник чекав його приїзду до Петербурга, щоби передати картину, але Тарновський не приїхав, тому поет детально описав її сюжет і навіть зробив невеличкий начерк композиції [1, 21].

11 травня 1843 р. конференц-секретар Академії мистецтв В.І. Григорович зробив запис до журналу реєстрації паперів Правління Академії про видачу учневі Тарасу Шевченку квитка на проїзд до Малоросійських губерній “...и на беспрепятственное, где будет, жительство” [2, 89]. 19 травня Т. Шевченко виїхав в Україну і вже наприкінці місяця був у Качанівці, куди, очевидно, сам і привіз картину.

Майже півстоліття твір зберігався в шевченківській колекції родини Тарновських і тільки з відкриттям у м. Чернігові Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (1902 р.) став доступним для дослідників і поціновувачів творчості художника.

У каталозі колекції музею (1903 р.) подано короткий опис твору: “Катерина. К поэме Шевченка того же имени. 935x720. На картине красной краскою подпись художника и годъ 1842. Фототипія съ нея в Киевской старине. 1896 г.” [3, 193].

Тут вперше були подана коротка атрибутивна інформація. На жаль, стан збереженості роботи не було зафіксовано. Вивчати графічно-малярський доробок поета активно почали з нагоди ювілеїв 1911-го та 1914 рр. і активно тривало в наступні роки. Так, 1925 р. Всеукраїнська Академія Наук розпочала видання повного зібрання творів Т. Шевченка, але том з малярською спадщиною під редакцією С. Єфремова, який під-

готував академік О.П. Новицький, так і не з'явився, бо весь наклад, видрукований 1934 р., було знищено. Збереглися лише поодинокі примірники.

Опис картини знаходимо в “Коментарях” О.П. Новицького до малюнків Т.Г. Шевченка під №293: “Катерина. Підпис червоною фарбою: “1842/ Т. Шевченко. Олійними фарбами. Розмір: 0,95x0,72” [4, 40].

Із створенням 1932 р. Галереї картин Т. Шевченка цю олійну роботу разом з іншими творами поета було передано з Чернігова до Харкова. 1939 р. картина експонувалася на Ювілейній шевченківській виставці, присвяченій 125-річчю від дня народження поета. Після закриття виставки її експонати стали основою колекції створеного 1941 р. Центрального музею Тараса Шевченка в Києві, який відкрився в Маріїнському палаці. Відвідувачі, на жаль, недовго милувалися “Катериною”. З початком Великої вітчизняної війни та окупацією Києва німецькими військами, у липні 1941 р., колекцію музею було евакуйовано спочатку до Харкова, а вже потім разом з експонатами Галереї картин Т.Г. Шевченка — до Новосибірська, де фонди цих музеїв, а також фонди Київського літературно-меморіального будинку-музею Т.Г. Шевченка зберігалися разом з колекцією Державної Третяковської галереї.

За період перебування в евакуації предмети, у тому числі й “Катерина”, розпаковували та оглядали. 23 березня 1942 р. комісія у складі працівників Третяковської галереї склала акт їх огляду. Маємо перший детальний опис стану збереженості картини: “По всій поверхні полотна — глибокі кракелюри, деформація полотна. По периметру — відбиток внутрішньої частини підрамника. По краях — потертості та значні осипи фарби. На звороті полотна — плями від води. На роботі помітні дрібні нефахові реставраційні втручання” [5, 15].

З евакуації колекція повернулася до Харкова в грудні 1944 р., а 5 березня 1947 р. “Катерина” експонувалася вже на виставці, присвяченій поету, у Харківському художньому музеї. В акті передвиставкового огляду опис стану збереження зафіксував появу нових пошкоджень, а саме — осипів фарби по всій поверхні полотна, особливо в зображенні дубової крони.

1948 р. Шевченкові твори були перевезені до Києва в новостворений Державний музей Т.Г. Шевченка, і вже 20.12.1948 картина була передана на реставрацію до Державних реставраційних майстерень, де було проведено першу документально підтверджену реставрацію полотна. У завданні на реставрацію було зазначено: "Поверхня злегка забруднена, пожухла. Живопис щільний. Заломи полотна на підрамнику. Вздовж країв — осипи. Кракелюр по всій поверхні, особливо — на небі, на вершнику та на обличчі Катерини. Полотно тонке, дрібнозернисте. На звороті — дві заплатки: 2,5x1,5 см праворуч від центру, навпроти ніг Катерини, з лицьового боку вони заклеєні папером: 5x3 см. Дірка у правій верхній частині картини між гілками дерева: 0,5x0,5 см. Уздовж правого краю приклеєно, або пришито смужку паперу. В кутах втрачено шматочки полотна. В лівому верхньому куті — осипи фарбового шару: 0,5x0,5 см, легка деформація полотна по всій поверхні, праворуч від голови Катерини — видавлено полотно. В нижньому правому куті — розкладення лаку" [6, 11]. Як бачимо, пошкодження були досить значними. Це була перша велика реставрація картини. У результаті проведених заходів (локального закріплення фарбового шару, дублювання крайків, закриття розривів, видалення поверхневих забруднень з лицьового та зворотного боків твору, ґрунтування місць втрат і тонування їх олійними фарбами) робота набула того стану зберігання, у якому вона є зараз. Картину було змонтовано на новий підрамник.

1955-го та 1957-го рр. було проведено чергові реставраційні огляди твору, під час яких полотно знепилювали, а живопис покривали шаром лаку. Тоді ж фахівці-реставратори рекомендували змонтувати картину під скло.

Вивчення малярської спадщини Т. Шевченка почалося в кінці XIX ст. та на початку XX ст.; особливо активізувалося напередодні ювілеїв поета 1911-го та 1914-го рр. (50-ті роковини смерті Т.Г. Шевченка та 100-річчя від дня його народження) та гучними урочистостями радянської доби на честь 125-річчя та 150-річчя Т. Шевченка. Уперше повне видання творів поета з'явилося в 1961-1964 рр., окрім поетичної та прозової спадщини, епістолярію, було й 5 томів, де були репрезентовані кар-

тини, малюнки, рисунки, гравюри Шевченка-художника.

Упродовж наступних десятиліть шевченкознавці й мистецтвознавці, літературознавці та музейники продовжували вивчати й аналізувати художні твори, факти, події, аби визначитись у датуваннях, назвах, техніці виконання, особах портретованих і автентичності окремих олійних робіт, що приписуються Шевченковому пензлю.

Щодо техніко-технологічного аспекту дослідження Шевченкових олійних творів і робіт, авторство яких йому приписується, то вперше 1967 р. ґрунтовні оптико-фізичні та рентгенографічні дослідження здійснили саме для картини «Катерина» фахівці Державної науково-дослідної реставраційної майстерні (нині — Національний науково-дослідний реставраційний центр України). Під час визначення стану збереженості картини було помічене незначне ущільнення фарбового шару праворуч від постаті Катерини, яке не відповідало фактурі мазка авторського живопису, а також сліди попередніх реставраційних втручань.

Проведені наукові дослідження полотна підтвердили припущення фахівців про можливість пізніших авторських поновлень поверх попереднього фарбового шару. При дослідженні твору в інфрачервоних променях виявилось, що на небі, праворуч від млина, видно зображення ще одного ківера і кілька деталей біля лівого плеча Катерини, а також чотири передні ноги коня і незначне зміщення всієї його передньої частини вправо [7, 110-115].

Треба зауважити, що начерк, який зробив Т. Шевченко в листі до Г.С. Тарновського від 25 січня 1843 р., повторює перший варіант фігури москаля. На тому начерку кінь накреслений повністю, на картині ж задні ноги його сховані за постаттю Катерини.

На рентгенограмі помітно зміну положення постаті військового, ківера, появу нових деталей. Перший варіант картини, де постать військового здається статичною, очевидно, не задовольнив художника, і тому вже в другому художник змінив її. Чітко читається біля постаті Катерини кілок, від якого протягнена мотузка із сорочкою. Судячи з подальших змін у ком-

позиції твору, художник відмовився від цього варіанту, бо нині на картині на цьому місці курінь, біля нього — граблі. Автор відкидає несуттєві деталі, зосереджуючи увагу глядача на постаті героїні.

На фотографії, виконаній у техніці ультрафіолетової люмінесценції, прочитувалося чимало пізніших тонких реставраційних поновлень на обличчі Катерини, її одязі, ногах, брилі дідуся та на тлі картини. Ці пізніші тонування на втрачених місцях авторського живопису непомітні для неозброєного ока.

Наступним етапом у дослідженні живопису Т. Шевченка став комплекс заходів, що проводився від 2002-го по 2012 р. на базі Національного науково-дослідного реставраційного центру України з ініціативи відділів фондів Центру та Національного музею Тараса Шевченка.

Найактивнішу участь у цій науково-дослідній роботі брали наукові співробітники відділу фізико-хімічних досліджень, секторів рентгенографічних досліджень і фотодокументування, а також експерти — художники-реставратори під керівництвом заступника генерального директора ННДРЦУ з науково-реставраційної роботи Тетяни Бичко. Вони використали сучасні методи дослідження, які дали змогу зробити важливі висновки щодо атрибуції, авторської манери та структури живопису Т.Г. Шевченка. Це дало можливість сформувати банк даних еталонних музейних живописних творів Т. Шевченка.

Для дослідження було відібрано 29 живописних робіт (13 закінчених, 4 так звані “сумнівні” твори та 12 робіт, які безпідставно приписуються Шевченкові), а також пляшечки з фарбами, що залишилися після смерті Т.Г. Шевченка в його майстерні в Академії мистецтв у С.-Петербурзі. Отже, уперше було здійснено весь комплекс сучасних техніко-технологічних і оптико-фізичних досліджень. Отримані результати мають велике значення для подальшого вивчення малярської спадщини митця, адже зараз триває робота над новим Повним академічним виданням творів Т. Шевченка.

Олійна картина “Катерина” визнана еталонним твором Т. Шевченка-живописця. Результати фізико-хімічних досліджень картини, під час яких було визначено матеріальні складові карти-

ни: ґрунт одношаровий, білий. Наповнювач ґрунту — свинцеве біло, кремнезем. В'язиво — олія. Пігменти фарбового шару: свинцеве біло, синій кобальт, берлінська лазур, свинцевий крон, складний зелений (берлінська лазур зі свинцевим кроном), кіновар, крапак, органічний червоний, вохра червона, вохра жовта, вохра брунатна, вохра червоно-брунатна, чорна вугільна. Рентгенографічні дослідження. На рентгенівському знімку сформоване світлотіньове зображення, яке цілісно передало структуру та ступінь збереженості картини: авторських полотна, ґрунту, фарбового шару. Основа: полотно прямого полотняного плетіння. Щільність 14x14 ниток/см². Ґрунт і фарбовий шар: ґрунт тонкошаровий. Система накладання фарб характеризується виразними мазками: штрихоподібні, розмиті, з великою кількістю білил у моделюванні облич і одягу. Стан збереження задовільний. Наведені відомості є основною характеристикою живописного письма Т. Шевченка [8, 12-14].

І ще одна загадка твору: картина підписана двічі. У правому нижньому куті, ближче до краю полотна — червоною олійною фарбою підпис художника та дата, другий підпис — чорною олійною фарбою на 5 см вище: "1842. Т.Шевченко". Щодо другого підпису, те що він не належить Т.Г. Шевченку — факт очевидний, літери зовсім не схожі на Шевченкові, хоча в академічному виданні 1961-1965 рр. та у висновках зроблених після дослідження 1967 р., написано, що вони обидва автентичні [9, 19]. Під час досліджень, на жаль, не бралися зразки фарби з підпису на хімічний аналіз, але на фотовідбитку макрозйомки чітко видно, як тріщина кракелюру, що проходить майже перпендикулярно через підпис, заповнена фарбою. Це говорить про те, що напис було зроблено пізніше, вже після утворення кракелюру. У ранніх описах картини, про які йшлося раніше (Каталог музею українських старожитностей, 1903 р., коментарі О. Новицького, 1934р.), другий підпис не згадується, говориться лише про один, зроблений червоною фарбою. Не видно його і на фототипії, вміщеній в "Київській старовині" [10, 128]. А от на фотографії, зробленій під час реставрації 1948 р., його вже добре видно. Коли ж з'явився другий підпис? На нашу думку, це трапилося, швидше за все,

коли робота готувалася до Ювілейної шевченківської виставки, на яку її передавали 1938 р. з Галереї картин у Харкові. Роботу оформили в нову раму, яка перекривала автентичний підпис Т.Г. Шевченка в нижньому правому куті полотна. У НМТШ зберігається інвентарна книга Ювілейної шевченківської виставки, де, на жаль, подано дуже короткий опис і про підписи в ньому згадок немає взагалі.

Сьогодні минає 200-літній ювілей від дня народження Тараса Шевченка, а ґрунтовні дослідження малярського спадку митця за допомогою сучасних технічних методів тільки розпочалися. Вони відкривають нові можливості та перспективи науковцям-шевченкознавцям, мистецтвознавцям і музейникам у царині вивчення та збереження унікального доробку Тараса Шевченка-художника і надалі будуть тривати й розвиватися.

1. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 12 т. Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 7. Мистецька спадщина. Живопис і графіка. 1830-1843. — 78 с. 2. *Жур П.* Труды и дни Кобзаря / П. Жур. — Люберцы: "Люберецкая газета", 1996. — 568 с. 3. Каталог Музея українських древностей В.В. Тарновского Т. 2. / Сост Б.Д. Гринченко. — Чернигов, 1903. — 350 с. 4. *Новицький О.* Коментар до малюнків Т.Г. Шевченка Т. 8. // Тарас Шевченко. Повне збір. творів : Малярські твори. — К. : ВУАН, 1932. — С. 40. 5. Національний музей Тараса Шевченка. Документація Науково-дослідного відділу обліку, комплектування та наукового документування фондів. Акти евакуація — реєвакуація 1941 — 1947 рр. — С. 15. 6. Національний музей Тараса Шевченка. Документація Науково-дослідного відділу обліку, комплектування та наукового документування фондів. Акти реставрації 1948 р. — С. 11. 7. Питання Шевченкознавства. Т.Г. Шевченко і його сучасники / За ред. член-кор. АН УРСР Є.П. Кирилюка. — К.: Вид-во КДУ, 1978. — 133 с. 8. Дослідження та наукова реставрація раритетів Національного музею Тараса Шевченка: Каталог виставки. — К., 2012. — 103 с. 9. Тарас Шевченко. Мистецька спадщина: у 4-х т. Т. I. 1830-1847, кн. 1. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 251 с. 10. Киевская старина. — 1896. — Т. LII. — Февраль.

Annotation

Yuliya Shylenko. Taras Shevchenko painting “Catherine”: history, attribution and scientific study. Highlights the history of painting Shevchenko “Catherine”, its way to the museum’s collection and a history of scientific study and research. Special attention is given to recent research of this work that has been conducted by scientists of the museum together with specialists from the National Research and Restoration Center of Ukraine. The obtained results made it possible for the first time to create a reference database of Taras Shevchenko’s paintings, which will serve research workers, researchers painter Taras Shevchenko heritage in further work on the creative output of the artist.

Key words: painting, canvas, collection, exhibition, museum, restoration, research, ground color, paint layer, the author’s signature.

Аннотация

Юлия Шилэнко. Живописное полотно Тараса Шевченко “Катерина”: история, атрибуция и исследование. Рассматривается история создания картины Т.Г. Шевченко “Катерина”, процесс ее научного изучения и исследования. Особое внимание уделяется последним исследованиям произведения, которые были проведены научными сотрудниками музея совместно со специалистами Национального научно-исследовательского реставрационного центра Украины. Полученные результаты дали возможность впервые создать эталонную базу живописных работ Тараса Шевченко, которая станет важной научной базой для дальнейшей работы по изучению художественного наследия гениального поэта и художника.

Ключевые слова: живопись, картина, коллекция, выставка, музей, реставрация, исследование, грунт, красочный слой, авторская подпись.